

**УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ: ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ**

**ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ
Универзитета у Бањој Луци**

ПРИМЉЕНО: 16.08.2022.			
ОРГ.ЈЕД.	БРОЈ	ПРИЛОГ	ВРЕДНОСТ

01/1	967	22	
------	-----	----	--

**ИЗВЈЕШТАЈ
о оцјени урађене докторске тезе**

ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

На основу члана 149. Закона о високом образовању („Службени гласник Републике Српске“, број: 73/10, 104/11, 84/12, 108/13, 44/15, 90/16 и 31/18), члана 54. Статута Универзитета у Бањој Луци и члана 20. Статута Економског факултета, Научно-наставно вијеће Економског факултета на VIII сједници одржаној 27.06.2022. године донијело је Одлуку број: 13/3.811-VIII-7.4/22 о именовању Комисије за оцјену урађене докторске дисертације кандидаткиње *мр Светлане Кисић-Зајченко* под називом: „*Моделирање предузетничког образовања у функцији раста запослености с фокусом на средњошколско образовање у Републици Србији*“, у слједећем саставу:

1. Др Саша Петковић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Предузетничка економија*, предсједник,
2. Др Саша Вученовић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Менаџмент*, члан и
3. Др Мaja Ивановић Ђукић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Нишу, ужа научна област *Пословно управљање*, члан.

Датум и орган који је именовао комисију. Састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, звање, назив у же научне области за коју је изабран у звање и назив универзитета и факултета у којој је члан комисије запослен.

1. УВОДНИ ДИО ОЦЈЕНЕ ДОКТОРСКЕ ТЕЗЕ

Тема докторске дисертације под називом „Моделирање предузетничког образовања у функцији раста запослености с фокусом на средњошколско образовање у Републици Србији“ кандидаткиње мр Светлане Кисић-Зајченко прихваћена је од стране Наставно-научног вијећа Економског факултета Универзитета у Бањој Луци дана 18.02.2019. године (Одлука број: 13/3.271-VI-3.1/19, од 18.02.2019. године).

Сенат Универзитета у Бањој Луци је Одлуком број 02/04-3.409-29/19, од 28.02.2019. године дао сагласност на Извјештај о оцјени услова и подобности теме и кандидата за израду докторске дисертације кандидаткиње мр Светлане Кисић-Зајченко на Економском факултету, Универзитета у Бањој Луци.

Садржај докторске дисертације изложен је у сљедећим поглављима:

Увод (стр. 13-35)

1. Анализа стања на тржишту рада у Србији с акцентом на незапосленост младих (стр. 36-52)
2. Утицај IV технолошке револуције на тржиште рада (стр. 53-67)
3. Третман предузетничког образовања у стратешким документима (стр. 68-75)
4. Образовни систем и научно истраживачки сектор у Србији (стр. 76-96)
5. Предузетничко образовање у савременим условима (стр. 97-105)
6. „Ученичка компанија“ као програм предузетничког образовања (стр. 106-112)
7. Међународна искуства ефеката примјене програма „Ученичка компанија“ - преглед научних истраживања (стр. 113-134)
8. Емпиријско истраживање ефеката примјене програма „Ученичка компанија“ у средњим школама у Србији (стр. 135-202)

Закључна разматрања (стр. 203-228)

Закључак (стр. 229-230)

Литература (стр. 231-248)

Прилози (стр. 249-262)

Попис слика (стр. 263)

Попис табела (стр. 263-274)

Попис графика (стр. 275-295)

Рад је, поред Увода и Закључка, конципиран кроз осам засебних поглавља. Свако од наведених поглавља подијељено је у неколико потпоглавља која су такође нумерички обиљежена.

У првом поглављу дисертације, под називом „Анализа стања на тржишту рада у Србији с акцентом на незапосленост младих“, у циљу сагледавања нивоа проблема који незапосленост младих представља, анализирани су стање и трендови на тржишту рада с фокусом на незапосленост младих. Дата је кратка анализа макроекономских показатеља и демографских трендова у Србији као битних

фактора који детерминишу кретања на тржишту рада. У склопу анализе фактора који утичу на незапосленост младих, посебна пажња је посвећена уоченом јазу између знања и вјештина дипломаца у Србији и потреба тржишта рада.

У другом поглављу дисертације, под називом „*Утицај IV технолошке револуције на тржиште рада*“, имајући у виду прелијевање ефеката глобалних трендова на националне економије, при чему су посебно рањиве мале економије у развоју, сагледане су карактеристике IV технолошке револуције и њени ефекти на кретања на глобалном тржишту рада. Анализиран је утицај IV технолошке револуције на развој потребних вјештина и знања радне снаге. Познавање и предвиђање промјена у структури потребних знања и вјештина је битно због моделирања образовања, чији интегрални дио би требало да буде предузетничко образовање.

Треће поглавље дисертације, под називом „*Третман предузетничког образовања у стратешким документима*“, посвећено је разматрању приступа и третмана предузетничког образовања у стратешким документима у Европи и Србији. Преглед стратешких докумената дат је хронолошки и по друштвено-економским сферама. Сагледавањем важности која се даје предузетничком образовању, у документима чији је циљ подстицај и трасирање привредног и друштвеног развоја, развија се свијест о значају предузетничког образовања.

Четврто поглавље дисертације, под називом „*Образовни систем и научно истраживачки сектор у Србији*“, је посвећено анализи образовног система у Србији, сагледавању његових квалитета и ограничења. Посебна врста образовања какво представља предузетничко образовање, реализује се у ширем контексту који даје образовни систем земље, стога је значајно видјети колико је образовни систем у Србији плодно тле за имплементацију такве врсте образовања. У овом дијелу се анализира и стање научно-истраживачког сектора као кретора иновативности у циљу подстицања предузетништва.

У петом поглављу дисертације, под називом „*Предузетничко образовање у савременим условима*“, дат је приказ обухвата, приступа и метода предузетничког образовања у Европи и у Србији. У анализи предузетничког образовања посебна пажња је посвећена предузетничком образовању у средњим школама у Србији с акцентом на неформално предузетничко образовање.

У шестом поглављу дисертације, под називом „*Ученичка компанија као програм предузетничког образовања*“ приказана је „Ученичка компанија“ као метод предузетничког образовања (концепт, начин спровођења програма). Имајући у виду да је тај програм осмислила и стандардизовала организација Џуниор Ачивмент Ворлдвајд (Juniores Achievements Worldwide-JA) дат је приказ развоја организације, њена мисија, циљеви и програми. Такође, приказан је и развој организације Достигнућа младих у Србији, организације која спроводи програме JAW у Србији.

Седмо поглавље дисертације, под називом „*Међународна искуства ефеката примјене програма „Ученичка компанија“- преглед научних истраживања*“, посвећено је прегледу међународних искустава у примјени програма „Ученичка компанија“. Презентовани су резултати најзначајнијих научних истраживања која су за циљ имала мјерење дугорочних и краткорочних ефеката примјене програма у различitim земљама. Приказани су резултати истраживања објављених у Канади, Великој Британији, Шпанији, Шведској као и интегрално истраживање које се

имплементирано у пет земаља Европске уније (Белгија, Естонија, Италија, Летонија и Финска).

Осмо поглавље дисертације, под називом „*Емпиријско истраживање ефеката примјене програма „Ученичка компанија“ у средњим школама у Србији*“, посвећено је емпиријском истраживању. У том поглављу детаљно су приказани садржај и план истраживања, примијењени методи истраживања, ограничења у истраживању, као и ток реализације истраживања. Такође, у склопу овог дијела су приказани и анализирани добијени резултати истраживања. Анализа и дискусија резултата истраживања обухватила је и поређење са резултатима упоредивих научних истраживања ефеката примјене програма УК у свијету.

У завршном дијелу дисертације, у оквиру „*Закључних разматрања*“, кроз приједлог за моделирање предузетничког образовања у Србији, дате су препоруке модела увођења предузетничког образовања у транзиционим економијама, као и приједлози за будућа истраживања у овој области.

Докторска дисертација је написана ћириличним писмом, фонт Times New Roman, величина 12, на укупно 296 страница компјутерски сложеног и форматираног текста формата A4, прореда 1,5.

Докторска дисертација садржи 21 табелу, 2 слике и 34 графика. У изради тезе су коришћена 193 извора литературе. У посебном Прилогу дисертације дати су анкетни упитници који су коришћени у емпиријском истраживању.

У складу са чланом 3. Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци докторска дисертација кандидаткиње mr Светлане Кисић-Зајченко је прошла провјеру оригиналности докторске дисертације са свега 2% преклапања, од чега 95% је покривено изворима.

- a) Истачи основне податке о докторској тези: обим, број табела, слике, број цитиране литературе и навести поглавља.

2. УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Кључни мотив за реализацију истраживања у предметној докторској дисертацији је тражење рјешења за ефективнији и ефикаснији развој знања и вјештина младих у Србији, као и у земљама региона, у циљу реализације њихових укупних потенцијала и лакше запошљивости. Почетком XXI вијека свјетска економија се суочила са великим изазовима. С једне стране, ту су утицаји IV индустријске револуције која доноси нове шансе, али и велике поремећаје на тржишту рада, и паралелно с тим, у првој деценији, долази до свјетске економске кризе која је проузроковала пад економске активности и високу незапосленост становништва.

Као посебно рањив сегмент су се показали млади. Висок степен незапослености младих је постао глобални проблем. Према процјенама Свјетске организације рада, у свијету је пет година након избијања кризе око 75 милиона младих, старости од 15 до 24 године, било незапослено. Уколико се томе додају и недовољно у послени, тај број се утростручује (Moursed et al., 2014).

Незапосленост младих била је и остала један од горућих проблема и у земљама региона. Стопе незапослености на свом највишем нивоу износиле су на Косову* 61%, (крајем 2014. године), у Србији 54,2% (четврти квартал 2014. године), Македонији 53,9% (2012. године) и Хрватској 49,8% (април 2013. године) (Trading Economics, n.d.). Према методологији Свјетске организације рада, стопа незапослености младих у Босни и Херцеговини је једна од највећих у свијету и износила је 67,5% у 2017. години“ (Свјетска банка, 2017, наведено у Petković et al., 2018, стр. 10). У међувријемену, стање се деломично поправило, али и у 2019. години, последњој години прије пандемије COVID - 19, која је значајно пореметила тржиште рада, стопа незапослености младих у Србији је износила 21,5%, уз 18,9 % стопу NEET (Vlada Republike Srbije, 2021a, стр. 25). При томе, важно је имати у виду да пад стопе незапослености младих није само посљедица повећања броја запослених, већ и одласка младих из земље. Сагледавање ових података указује на ниво проблема.

Посљедњих година креатори јавних политика, као и стручна јавност, рјешење овог проблема виде у стимулисању развоја сектора микро, малих и средњих предузећа (Eurofound, 2016; Paunović, B., 2017, стр. 36 - 37; Paunović, G., 2017; Hisrich et al., 2016; Петковић, 2014; Ekonomski institut, 2010; Smallbone, 1997). У том циљу, како на европском нивоу тако и на нивоу националних економија, усвојено је више стратешких докумената чији је циљ унапређење услова пословања овог сектора. Развој предузетничког потенцијала грађана и организација је један од кључних циљева за Европску унију (ЕУ) и њене чланице већ годинама, а предузетничко образовање је препознато као најефикаснији метод.

Став да је „инвестирање у предузетничко образовање једна од инвестиција са највећим повраћајем коју Европа може направити“ стоји у Акционом плану 2020 (European Commission, 2013, стр. 5). Према свјетским искуствима најбољи ефекти у развоју предузетничких компетенција постижу се кроз неформалне облике образовања, а као примјер добре праксе на глобалном нивоу је препознат програм „Ученичка компанија“ (УК у даљем тексту) (Ernst Young, 2015).

Србија уводи предузетничко образовање у свој образовни систем, али још увијек не постоји јасно дефинисана стратегија развоја ове врсте образовања за различите нивое и образовне профиле. Имајући у виду значај и неопходност развијања предузетничких компетенција у данашњем вријемену и квалитете које нуди програм УК у развоју тих компетенција, кандидаткиња је сматрала вриједним пажње истраживање ефекта програма УК у склопу образовног система у Србији у циљу давања препорука за ширу имплементацију овог програма.

Taj stav je i опредијелио проблем и предмет истраживања у дисертацији. На основу сагледавања потреба развоја знања и вјештина које намеће вријеме у коме живимо, основни проблем истраживања је како конципирати предузетничко образовање у Србији у склопу срењошколског образовања и повећати његову ефикасност? На који начин путем образовног система развијати код младих у Србији предузетничке компетенције и оријентацију ка предузетништву и тиме повећати њихове могућности за запошљавање?

Из постављеног проблема истраживања слиједио је предмет истраживања, утицај предузетничког образовања у средњим школама на раст запослености, и то како кроз развијање способности и склоности младих ка самозапошљавању, тако и

преко развоја њихових компетенција и тиме остваривања њихове боље позиције на тржишту рада. Имајући у виду карактеристике програма УК, у фокусу истраживања у дисертацији била је емпириска анализа ефеката примјене програма УК као неформалног облика предузетничког образовања у систему средњошколског образовања у Србији.

Као разлоге за одабир метода УК, за предмет истраживања кандидаткиња наводи: Прво *комплексност метода* - овај метод у себи укључује сва три приступа у предузетничком образовању („о“, „за“, „кроз“), односно повезује теоријски и практични приступ, реализује се у сарадњи образовног и пословног сектора.

Друго, *провјереност у пракси* - УК је најраспрострањенији метод који се примјењује у већини европских земаља. У том програму годишње учествује око 375.000 ученика у Европи (JA Europe, 2022). Неке европске земље укључују УК као опцију у својим наставним плановима и програмима, а у другим земљама, програм се нуди кроз ваннаставне активности или националне програме.

Треће, *ефикасност метода* - истраживања спроведена у више земаља, показала су да програм посматрано на кратак рок даје добре резултате у формирању позитивних ставова према предузетништву и развоју предузетничких вјештина (Peterman & Kennedy, 2003; do Paço et al., 2011; Johansen & Clausen, 2011; Moberg, 2014; Johansen, 2016; 2017), а посматрано на дуги рок, постиже се виша стопа оснивања властитих предузећа, већа запошљивост, квалитетнији развој каријере (Johansen, 2010; 2013; Elert et al., 2015; Wennberg & Elert, 2012; Athayde, 2012). Четврто, *актуелност* - циљ ЕУ је да сви млади људи треба да имају најмање једно практично предузетничко искуство прије него што напусте обавезно образовање, а оснивање УК сматра се једним од најефикаснијих практичних предузетничких искустава доступних за школе (European Commission, 2012; 2014).

Програм се заснива на принципу учење кроз рад (енг. *learning by doing*). Ученици кроз стандардизовани наставни план, под надзором обучених наставника ментора, стварају компанију, развијају је и затварају у току једне школске године. Ученицима се омогућава да управљају сопственим компанијама, са реалним производима и услугама, као и да располажу зарађеним новцем за вријеме трајања програма.

Будући да ученици раде према стандардизованој методологији, истраживања су показала да не постоје битне варијације у организацији, дужини и квалитету "ученичких компанија" у различитим школама и међу земљама (Johansen, 2018, стр. 12). На основу тога би се могло очекивати да су и ефекти програма у различitim земљама исти, или слични. Међутим, бројна истраживања у свијету показују да су фактори који обликују предузетничку намјеру младих значајно условљени културним и друштвено-економским контекстом, што значи да се у конципирању програма за предузетничко образовање не можемо ослањати само на искуства из других земаља (Шевкушић, 2018).

Стога је као основни циљ истраживања у дисертацији постављена процјена ефеката примјене метода УК на развој предузетничких компетенција, предузетничке културе и предузетничких намјера ученика у оквиру средњошколског система у Србији.

На основу проблема, предмета и циљева истраживања ове дисертације постављене су главна и пет помоћних хипотеза.

Главна хипотеза истраживања је X0: Предузетничко образовање позитивно утиче на развој предузетничких компетенција (ставова, вјештина, знања) и оријентацију младих ка предузетништву

Ова хипотеза је доказивана помоћу *пет помоћних хипотеза:*

X1: Програм УК доприноси развоју предузетничких вјештина младих.

X2: Програм УК доприноси развоју финансијске писмености младих.

X3: Програм УК позитивно утиче на предузетничке намјере полазника.

X4: Програм УК, који комбинује теоријско учење са учењем кроз праксу (“learning-by-doing”), омогућава полазницима стицање практичног искуства у предузетничким активностима, што позитивно утиче на развој њихове предузетничке културе.

X5: Програм УК, у поређењу са стартном позицијом, посебно подстицајно дјелује на развој склоности ка предузетништву код полазница (дјевојака).

У концептуалном делу рада, приказујући резултате најновијих истраживања у овој области, кандидаткиња даје основ за постављање наведених хипотеза. У студији „Предузетничко образовање - пут ка успјеху“ у којој су дати сводни резултати 91 истраживања те врсте из 23 земље, Курт и сарадници (Curth et al., 2015) наводе да су сви програми и курсеви који су спровођени у оквиру стратегија за развој предузетништва довели до развоја предузетничких знања, вјештина и понашања код полазника.

У процесу обуке ученици пролазе кроз процес демистификације предузетништва и добијају јаснији поглед на оно шта предузетник ради и чини. То често доводи до већег интересовања младих за преузетништво. Курсеви који користе методе који помажу студентима да открију своју креативност нарочито помажу у развијању њиховог предузетничког потенцијала. Многи ученици такође показују појачане намјере да самостално покрену посао након завршетка школе.

Основни закључак студије „Ефекти и утицаји предузетничких образовних програма у вишем образовању“ коју је спровела Европска комисија (European Commission) је да “предузетничко образовање има позитиван утицај на формирање предузетничког духа код младих људи, њихове склоности ка предузетништву, њихову запосливост и финално на њихову улогу у друштву и економији“ (European Commission, 2012, стр. 82). Те налазе потврђују и истраживања из региона која су се бавила процјенама ефекта предузетничког образовања на каријерну оријентацију студената (Petković, 2021; Сушањ et al., 2015; Rakićević et al., 2015; Petković et al., 2017; Petković et al., 2018).

Нарочито позитивни ефекти су забележени код програма који имају дуже трајање (од неколико месеци до годину дана), интердисциплинарни приступ садржајима, интерактивно и истуствено учење, ангажовање предузетничких узора у настави, учење путем рјешавања проблема, подстицање креативног мишљења (Paco et al., 2011; Peterman & Kennedy, 2003; Souitaris et al., 2007; Wilson et al., 2007 наведено у

Шевкушић, 2018, стр. 160).

Концепт програма УК има све те атрибуте. Позитивна промјена ствова према предузетништву и развој предузетничких вјештина код ученика који прођу кроз програм УК према многим истраживањима представља један од првих мјерљивих ефеката програма (Peterman & Kennedy, 2003; do Paço et al., 2011; Johansen & Clausen, 2011; Moberg, 2014; Johansen, 2016; 2017).

У циљу сагледавања значаја развоја предузетничких компетенција, кандидаткиња посебну пажњу поклања анализи утицаја IV индустријске револуције на захтјеве за знањима и вјештинама на тржишту рада. Дајући преглед најрелевантнијих истраживања показује да је оријентација ка развоју предузетничких компетенција у складу и са захтјевима које намеће IV индустријска револуција. Питање колике ће и какве ће поремећаје на тржишту рада изазвати нове технологије, дигитализација, аутоматизација и роботизација у будућности, било је предмет бројних истраживања последњих година (World Bank, 2019; Acemoglu & Restrepo, 2017; Autor, 2015; Lund & Manyika, 2017; Manyika et al., 2017; Arntz et al., 2016; Frey & Osborne, 2013; Autor & Dorn, 2013).

Већина истраживања предвиђа да ће у скорој будућности бити могуће аутоматизовати значајан дио активности које обављају људи. Процјењује се да ће на глобалном нивоу до 2030. године 15% људских активности бити аутоматизовано (Manyika et al., 2017). У Европи се очекује да ће тај процјенат износити од 25% до 45%, до 2025. године (European Commission, 2017). Током пандемије изазване вирусом COVID-19 дошло је до знатног убрзања промјена на глобалном нивоу и сматра се да је у једној години дошло до убрзања очекиване динамике промјена за 25% (World Economic Forum, 2021).

У блиској будућности, до 2030. године, како предвиђају стручњаци Мек Кинзи Института (McKinesy Institute), од 75 до 375 милиона радника у свијету ће морати да надогради своје вјештине и промијени професију. Формираће се од 390 до 890 милиона нових радних мјеста, али очекује се и да ће, према конзервативном сценарију, око 400 милиона људи бити замијењено машинама. Уколико динамика промјена буде интезивнија, тај број се може попети на 800 милиона. Новим занимањима, нама данас непознатим ће се бавити од 8-9% укупне радне снаге, односно 266 милиона људи на глобалном нивоу (Manyika et al., 2017).

Имајући у виду динамику очекivаних промјена, постоји висок степен неизвјесности која ће све знања и вјештине бити потребне у будућности. У дисертацији је значајна пажња посвећена том питању. Приказана су истраживања која указују да ће заједно са усвајањем нових технологија на радном мјесту, поред потребе за развојем дигиталних вјештинама, расти потреба за социјалним и емоционалним вјештинама или како их у појединим истраживањима називају „меким вјештинама“. Развој креативности, иновативности, предузетности и преузимања иницијативе, аналитичког и критичког мишљења, комуникативности, вјештине преговарања, одлучивања, руковођења, емпатије, добијају на значају.

Наведене вјештине представљају саставни дио предузетничке компетенције и успјешно се развијају кроз предузетничко образовање. У свијету се данас том образовању не приступа само у ужем смислу, као процесу припремања за креирање бизниса, већ у једном ширем контексту, као процесу развоја предузетничког начина размишљања, предузетничких вјештинама и личних квалитета који имају универзалну

употребу.

У дисертацији кандидаткиња представља класификације и преглед приступа предузетничком образовању. Наводи да се посљедњих деценија интезивно ради на развоју и имплементацији предузетничког образовања на свим образовним нивоима у Европи. У мношту програма који постоје могуће је јасно издвојити три приступа овој врсти образовања (Scott et al., 1998; Johansen & Schanke 2013, наведено у Johansen, 2018, стр. 11).

Први приступ могао би се назвати „*образовање о предузетништву*“. У оквиру овог типа програма, предузетништво се изучава као друштвени феномен. Посматрајући кроз призму економије и иновација, овај теоријски приступ истражује ко постаје предузетник, шта мотивише предузетнике и анализира факторе који утичу на предузетничке процесе.

Други приступ, који се може назвати „*образовање за предузетништво*“, усредређује се на стицање вјештина и знања релевантних за покретање новог предузећа. Централни елементи такве наставе укључују стицање знања и тренинг у дефинисању буџета, изради бизнис плана, стратегији маркетинга, организацији пословања, као и процјени мотива за оснивање бизниса.

Трећи приступ, „*образовање кроз предузетништво*“, користи предузетнички процес као метод или алат за постизање специфичног скупа циљева учења. Ови процеси варирају од конкретних предузетничких активности чији је циљ развој предузећа или рад на „студијама случајева“, или учешће у активностима које комбинују практично и теоријско учење и / или сарадњу између школа и пословне заједнице. Овај приступ се базира на искуственом учењу.

Прва два приступа („око“ и „за“) потврђују близку везу између предузетништва и теорије економског развоја. Трећи приступ („кроз“) је шири и обухвата компетенцију „учавања нове могућности“ и њене реализације у различитим друштвеним сферама.

Кандидаткиња наводи да се поред различитих садржаја, када се говори о предузетничком образовању, користе и различити методи, формални, неформални и информални. У оквиру образовног система (формални метод) предузетништво је могуће имплементирати кроз посебан предмет у наставном плану, као дио или тему у склопу других предмета (интегрисани приступ), или проблемски као дио садржаја више повезаних предмета (међупредметни приступ).

Дио дисертације посвећен је и приказу начина имплементације предузетничког образовању у Европи. Ту се може видјети да је двије трећине европских земаља увело предузетничко учење на нивоу основног образовања. Доминира трансверзални, хоризонтални и међупредметни приступ заснован на исходима учења. У основном образовању, половина земаља је одредила исходе учења и они се углавном односе на ставове везане за предузетништво, као и трансверзалне предузетничке ставове (European Commission, 2015; Чекић-Марковић, 2015, стр. 12).

На средњошколском нивоу, предузетничко образовање је уведено, у некој форми, у свим земљама. Око дviјe трећine земаља примјењује интегрисани и међупредметни приступ, с нешто већом заступљеношћу интегрисаног приступа. У једном броју

земаља предузетништво постоји као одвојен предмет. У тим случајевима предузетничко учење је обухваћено разнолико: као обавезан посебан предмет, као један од изборних предмета или као дио економске групе предмета.

Када се говори о предузетничком образовању, универзитети данас добијају посебну улогу. Поред њихове стандардне улоге развоја науке и едукације, истиче се њихов значај у развоју иновативности, посредно конкурентности привреде и привредног развоја. Тако се говори о развоју „предузетничког универзитета“, „предузетничког еко система на факултетима“ и сл. (Petković, 2017; Суботић et al., 2017; Јановић et al., 2015).

Имајући у виду циљ истраживања, у дисертацији је посебно анализиран приступ предузетничком образовању у Србији. Констатовано је да у Србији постоји свијест о потреби развоја предузетничког образовања, али се са његовим развојем није значајно одмакло. У бројним законима и стратешким документима, наводи се потреба развоја предузетничких склоности, вјештина и знања код младих. Међутим, још увијек није дефинисан цјеловит концепт укључивања предузетничког образовања по образовним нивоима и профилима.

Када се посматра основно и средње образовање, предузетничко образовање је кроз посебан предмет уведено до сада само у средњим стручним школама и то од школске 2004/2005. године. Налази се на листи обавезних стручних предмета са фондом од 62 до 64 часа годишње и реализује се у завршној години школовања. На системским покушајима да се предузетништво угради у наставне планове и програме за основне школе, гимназије, средње уметничке школе, још увијек се ради. Може се рећи, да када се говори о неформалном предузетничком образовању у Србији, континуирани развој и јасно дефинисан концепт једино имају неформални програми које спроводи организација Достигнућа младих у Србији од 2005. године. Посебну улогу има континуирано спровођење програма УК.

У дисертацији су детаљно приказани примијењени методи и резултати најасврјемених истраживања ефекта примјене метода УК у свијету.

Такер (Tucker, 2011) у свом истраживању спроведеном са 500 алумниста, након пет деценија спровођења програма у Канади, наводи да је преко 75% алумниста навело JA програм као кључни покретач за њихов успјех у послу. Када се посматра утицај JA програма на трансформисање жеља и намјера полазника, добијени су сљедећи резултати: око 70% алумниста је навело да је JA имао значајан утицај на њихову жељу да буду предузетници, или покрену властити бизнис; приближно 65% алумниста је навело да је JA битно утицао на то да заврше средњу школу и да упишу колеџ; скоро 65% алумниста је навело да је JA значајно утицао на њихов избор да студирају и наставе каријеру у пословној економији.

У анализи утицаја JA програма на развој кључних вјештина, одговори су показали сљедеће: преко 80% алумниста навело је да је JA значајно утицао на развој њихових аналитичких способности и на осјећај за бизнис; преко 75% алумниста сматра да је JA имао битан утицај на развој њихове финансијске писмености и вјештине доношења одлука; преко 80% алумниста сматра да је JA био битан у развоју њихових лидерских вјештина и вјештине рјешавања проблема; преко 80% алумниста сматра да је JA имао позитиван утицај на развој њихових комуникационих вјештина, самопоуздања и интерперсоналних вјештина.

Када се упореде добијени резултати алумниста са резултатима њихових вршњака из контролног узорка, истраживање је показало да је 50% већа вјероватноћа да ће алумни покренути властити бизнис, да је просјечни приход алумниста за 50% већи него код оних који нису прошли кроз програм, да је 3 пута већа шанса да ће алумни бити на вишем и средњем менаџерским позицијама и да је 2 пута већа вјероватноћа да ће алумни студирати и радити у области економије и финансија.

Истраживање је показало да JA „оснажује полазнике програма аспирацијама и способностима да „откључавају“ своје потенцијале и максимизирају стваралачке могућности и да даје значајне доприносе канадској економији посматрано на годишњем нивоу (Tucker, 2011, стр. 9)“. Израчунали су да 1 долар уложен у активности JA Канада ствара нових 45 долара.

Велика Британија је једна од европских земаља са најдужом историјом спровођења програма УК. Послије 50 година примјене програма, направили су истраживање на узорку од 371 алумниста које је показало: да су 26% веће шансе да полазници овог програма покрену свој посао у односу на своје вршњаке, да њихова предузећа остварују већи приход (12% предузећа, у односу на 3% у контролној групи, остварују приход већи од 500 хиљада фунти), запошљавају већи број људи од других упоредивих предузећа (11% запошљава од 51 до 100 људи, насупрот 9% у контролној групи), да су њихова предузећа показала већу отпорност на проблеме у пословању у периоду кризе (49,6% је повећало продају у току кризе, а 30% њих је развило нове производе), да су њихова предузећа веома диверсификована, да су иновативна и сл. (Athayde, 2012).

У *Шведској* је након 10 година спровођења програма УК, Венберг и Елерт (Wennberg и Elert) су обавили истраживање са циљем да се оцијене ефекати програма и исплативост улагања у тај вид образовања. Истраживање је реализовано у периоду од 1990. године до 2007. године на узорку од 166.603 полазника програма од 1980. године до 2007. године, и контролне групе која је имала 221.530 испитаника који нису прошли кроз програм. Констатовано је да су полазници програма у 20% више случајева од контролне групе на почетку каријере покренули своје предузеће и то су урадили у просјеку за годину дана млађи. Предузећа полазника програма су креирала 130.000 годишњих послова за 20 година. Компаније које су основали полазници програма УК су имали у просјеку 20% веће приходе од прихода компанија контролне групе, при чему је „век преживљавања“ њихових компанија био дужи, више су допринели приходима буџета. Уколико су се запошљавали у компанијама, брже су напредовали и компаније које су их запошљавале су брже расле (Wennberg & Elert, 2012).

Истраживање ефекта програма УК које је у *Шпанији* спровео Менdez (Mendez, 2017) је показало да се ученици који су прошли кроз овај програм за: 80% повећали своју истрајност у активностима за које су раније имали мању мотивацију; 39% смањили неоправдане изостанке из школе; 27% повећали своје амбиције за даље академско образовање (посебно изражен помак код слабијих ученика); 30% повећали своје амбиције везане за самозапошљавање; 13% више њих су сами себи створили радно место у односу на контролну групу; 100% побољшали своје понашање с аспекта поштовања општих друштвених интереса (Mendez, 2017, стр. 24). Уочено је да је код ученика који су прошли кроз програм УК повећан број оних који су код себе препознали кавлитете као што су имагинативност за 18%, истрајност за 16% и способност одлагања задовољства за 27%. Констатовано је да

програм посебно подстицајно дјелује на ученике са лошијим школским постигнућима и на младе из угрожених социоекономских средина.

Цијли концепт овог истраживања базирао се на резултатима познатих научних истраживања у области образовања, која откривају значај развоја некогнитивних вјештина за даљи лични и професионални развој појединца. Према тим истраживањима, појединци са развијенијим некогнитивним вјештинама остварују боље академске резултате, већу запосливост, више плате, више доприносе друштвеном благостању и генерално имају бољи квалитет живота. Истраживање је дало научну потврду да метод и програми JA значајно утичу на развој некогнитивних вјештина младих. Резултати такође указују да су ефекти програма код млађих полазника израженији, што потврђава значај укључивања ове врсте образовања у ранијем узрасту. Поред тога, уочен је и мултиплективни ефекат програма, они који су прошли кроз више програма показали су већа постигнућа. То објашњава разлоге зашто су програми JA дизајнирани тако да су прилагођени полазницима од основне школе до универзитета. Тиме се омогућава развој некогнитивних вјештина ученика на структурисан и секвенционалан начин.

Посебно истраживање представља *Иновациони кластер за предузетничко образовање* (ИЦЕЕ) који је настао као пројекат, којим је требало да се тестирају одређене смјернице дефинисаних политика за развој предузетништва у Европској унији. Пројекат је започет у јануару 2015. године и завршен је у јануару 2018. године. У овом амбициозном истраживању учествовало је 13 организација и то: пет министарстава образовања (Естонија, Финска, Италија, Литванија и Фламанско министраство за иновације и предузетништво); три истраживачка института; пет националних организација Цуниор Ачивмент (Белгија, Естонија, Финска, Италија, Литванија).

Истраживање је спроведено у 25 средњих школа у којима је коришћен програм УК као практично предузетничко искуство (тестиране школе), по пет школа из Белгије, Естоније, Финске, Литваније и Италије. Резултати тих школа су упоређивани са резултатима пет контролних школа, у којима није спровођен програм, по једна из сваке од наведених земаља.

У истраживању су примијењени квантитативни и квалитативни методи. Подаци за квантитативну анализу су прикупљани путем при-пост анкете у којој је учествовало 7000 ученика, 1000 наставника, 3500 родитеља и 400 представника пословног сектора. Подаци су прикупљани током двије школске године, на шест језика.

У истраживању се дошло до следећих резултата: Број сати проведених у активности од пресудног је значаја за постизање ефекта кроз искрствено учење у програмима попут програма УК. Показало се да је програм код ученика који су провели више од 100 сати у „УК“ дао позитивне ефekte на више поља. Они који су радили мање од тог броја сати имали су сличан резултат као и ученици који нису били укључени у програм. Показало се да су ученици са високим ангажовањем у „УК“ имали значајно веће оцјене од ученика са мањим ангажовањем, при мјерењу њихове: перцепције изводљивости самозапошљавања, управљања пројектима, иницијативности, смисла за предузетништво, постигнућа у школи. Исти резултати су добијени и код ученика који су „УК“ имали као обавезни дио програма у школи, као и код ученика којима је то била изборна активност (Johansen, 2018, стр. 7).

И квантитативно и квалитативно истраживање је показало да су ученици са више од

100 сати проведених у раду у „УК“ побољшали своје резултате у другим предметима, развили су своје способности за тимски рад, постали су предузетнији. Није било ни једног негативног ефекта код високо ангажованих ученика.

Разговори у фокус групама са ученицима, наставницима и омогућили су дубље истраживање ефеката „УК“. Показало се прво, да ученици јако цијене период времена које су провели у раду у својим компанијама, и комплексност тог рада. Они су истакли да је реализација њихових иницијалних идеја захтијевала страст и посвећеност, пуно сати озбиљног рада и висок ниво ангажованости. Друго, самосталност у доношењу одлука им је омогућила да развију своје вјештине за тимски рад, а рад „помоћу покушаја и грешке“ дао им је осјећај реалног искуства. Треће, „ученици, наставници и родитељи у свим земљама су истакли широк спектар ефеката учења. Ефекти се виде на знањима (како покренути и водити фирму); генеричким вјештинама (креативност, рјешавање конфликтата, и презентовање), ставовима (мотивација за школу, одговорност, самоефикасност и самопоуздање)“ (Johansen, 2018, стр. 7). И ученици и наставници су истакли да је код већине ученика током ангажовања у програму дошло до бољег разумијевање корисности других предмета које су учили (Eide & Olsvik, 2018; Johansen, 2018).

Већина наставника сматра да је предузетничко образовање врло битно за развој ученика и истиче нужност примјене искрственог учења као код „УК“. Такође мисле да је компетентност и ентузијазам наставника од крајијалног значаја за имплементацију и даљи развој предузетничког образовања. Истраживање је показало да наставници који нису прошли кроз обуке за рад са УК нису довољно упознати са различitim концептима и методама предузетничког образовања.

Заједнички став учесника у истраживању је био да у развоју предузетничког образовања кључну улогу имају приоритети које дефинише влада, наставни планови, обука наставника и сарадња образовног и пословног сектора. Поред свега, закључено је да је најважнији фактор за развој предузетничког образовања, да већина релевантних учесника, мисли се на наставнике, ученике, родитеље, пословне људе, вјерију у његов значај.

Имајући у виду циљ истраживања, добијени резултати су прије свега значајни за обезбеђивање аргумента за савјетовање носиоца јавних политика у ЕУ који су задужени за развој предузетничког образовања. Паралелно с тим, добијена сазнања су корисна и за даље усавршавање метода УК и његову имплементацију.

На крају теоријског дијела дисертације, сумирајући резултате анализе стања на тржишту рада, захтијева за компетенцијама радника које намеће IV индустриска револуција, ефеката предузетничког образовања у развоју тих компетенција, ефикасности различитих метода и приступа предузетничког образовања, резултате истраживања ефеката примјене програма УК у свијету, кандидаткиња закључује да је за земљу у којој млади постају риједак ресурс, са неповољним демографским трендовима, економски недовољно развијену, од кључног значаја развој вјештина радне снаге, повећање иновативности и продуктивности привреде и омогућавање развоја дјелатности које стварају вишу додатну вриједност. Зато наводи да би укључивање програма УК, као додатног, неформалног облика предузетничког образовања у све средње школе у Србији било од велике користи.

са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и прагматични допринос уз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области метода и модела предузетничког образовања и ефекта те врсте образовања на развој знања, вјештина и ставова који се сврставају у предузетничке компетенције, као и развоја предузетничких намјера. Кроз резултате истраживања, као и приказ резултата других истраживања која су се бавила ефектима програма УК указано је на квалитетете овог програма и позитивне ефекте његове примјене.

Допринос ове дисертације се првенствено огледа у давању теоретског оквира и указивања на практични значај шире имплементације предузетничког образовања, посебно програма УК, како у Србији тако и у осталим земљама региона. Кроз овај рад систематично су описаны основни приступи и методе предузетничког образовања, као и значај ове врсте образовања за повећање запослености и економски и друштвени развој земље. Кроз емпириско истраживање научно је доказан позитиван ефекат програма УК на развој предузетничких компетенција, предузетничких намјера и предузетничку културу ученика.

Кључним научним доприносом може се сматрати стављање у фокус предузетничког образовања као пута за развој самоефикасности, креативности, тимског рада, управљања пројектима, аналитичности, критичког размишљања и других вјештина и ставова који припадају предузетничким компетенцијама и од изузетног су значаја *флексибилност и запосливост радне снаге*. Резултати истраживања презентовани у дисертацији, поред научног значаја, могу имати посебну вриједност за креаторе јавних политика у моделирању предузетничког образовања по образовним нивоима.

Теоријски и практични налази и искуства који су кроз истраживање обухваћени и приказани, имају значајне позитивне импликације и доприносе за економску теорију и праксу, како у домаћим условима тако и шире.

- a) Укратко истаћи разлог због којих су истраживања предузета и циљ истраживања;
- б) На основу прегледа литературе сажето приказати резултате претходних истраживања у вези проблема који је истраживан;
- в) Навести допринос тезе у рјешавању изучаване проблематике;
- г) У прегледу литературе треба водити рачуна да обухвата најновија и најзначајнија сазнања из те области код нас и у свијету.

3. МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

Анализа предмета истраживања и тражење одговара на проблем истраживања, као и провјера постављених хипотеза, извршена је примјеном одговарајућих научних метода. У циљу сагледавања савременог приступа предузетничком образовању и његових ефекта на раст запослености, прикупљено је, анализирано и обрађено више секундарних и примарних извора литературе и података. Секундарни извори обухватају научне и стручне чланке, књиге, стратешка и законска документа, истраживања, различите врсте публикација које се баве проблематиком предузетничког образовања. На основу примјене аналитичко – синтетичког метода, који се базира на индукцији и дедукцији, добијен је шири увид у посматрани проблем и утврђене су научне правилности. Такође, овај метод је примијењен и за јасно дефинисање оквира истраживања.

Међутим, изолована примјена индуктивног и дедуктивног метода није била довољна. Имајући у виду да предузетничко образовање има своју историју и своју генезу, коришћен је и историјско-логички метод, у циљу усмјеравања истраживања ка најрелевантнијим питањима за савремени тренутак.

Како је образовање генерално, па самим тим и предузетничко образовање, у функцији ширих друштвених циљева, посматрали смо контекстулане специфичности, како везано за присутне глобалне трендове, тако и за друштвено-економске карактеристике земље. При томе смо примијенили системски приступ. Имајући у виду да у Србији, ни у региону, до сада није било ширих истраживања ефекта програма УК, циљ истраживања је поред секундарних извора диктирао неопходност коришћења и примарних извора података. Стога је организовано емпиријско истраживање. Верификација постављене главне и помоћних хипотеза, које потичу од проблема и субјеката истраживања, извршена је прикупљањем и анализом примарних и секундарних података.

У емпиријском дијелу истраживања за обраду прикупљених података и тестирање хипотеза коришћене су одговарајуће статистичке методе. У циљу што бољег разумијевања и објективнијег, самим тим и тачнијег сагледавања предмета анализе, као и смањења потенцијалног утицаја угађених субјективности какве може имати примјена само једног метода истраживања, или испитивање само једне групе учесника у процесу, у истраживању је примјењен метод триангулације. Зато је емпиријско истраживање спроведено са полазницима програма УК у школској 2018-19. години у Србији и са наставницима-менторима.

Истраживање са ученицима обухватило је све ученике средњих школа у Србији који су током школске 2018/2019. године учествовали у програму УК. Скуп ученика који су прошли све циклусе рада УК чине чланови тимова који су учествовали на регионалним такмичењима. У школској 2018/2019. години, њих је било укупно 608, од тога 403 дјевојчице и 205 дјечака, из 74 школе из 45 градова Србије. Подаци су прикупљени на основу двије онлајн анкете које су спроведене на самом почетку програма и непосредно послије завршеног програма (почетак новембра 2018. године, односно почетак јуна 2019. године).

Целокупна анализа се заснивала на субјективној процјени ученика о њиховим предузетничким компетенцијама и ставовима према предузетништву пре и након програма (примјена Ликертове скале). Анкета је базирана на питањима која су тестирана и коришћена у истраживањима са истим циљем и на сличној старосној популацији (Johansen, 2018; Petković, 2017; ЦЕВЕС, 2014; Марков и Изгорјан, 2010; Markov & Stanković, 2008; Peterman, 2003).

Анкета је поред личних података (пол, године старости, врста школе коју ученик похађа, успјех - просјечна оцјена у претходном разреду, образовање родитеља, предузетничко искуство родитеља, вријеме проведено у активностима у „ученичкој компанији“), садржала питања везана за однос према предузетништву, предузетничке компетенције (ставове, вјештине, знања) и предузетничке намјере испитаника, као индикаторе зависно промјенљиве.

Истраживање са наставницима је реализовано путем онлајн анкете у октобру мјесецу 2018. године. Цијело истраживање је обављено према плану који је дат приликом пријаве докторске тезе и није било никаквих промјена.

Као и у већини истраживања овог типа, питања у анкетама била су формулисана у

виду ставова са затвореним одговорима. Изузетак је била једна група питања у анкети за наставнике. Коришћена је Ликертоva скала од 1 до 5 (1 - уопште се не слажем, 2 - углавном се не слажем, 3 - нити се слажем нити се не слажем, 4 - углавном се слажем, 5 - у потпуности се слажем). Самим тим, цјелокупна анализа се базирала на субјективној процјени ученика о развоју њихових предузетничких компетенција прије и након програма, као и на промјенама у ставовима према предузетништву. Анкета се базирала на питањима која су већ тестирана и коришћена у истраживањима са истим циљем и на сличној старосној популацији (Johansen, 2018; Петковић, 2017; Kickul & Krueger, 2004). Као коректив коришћени су подаци добијени из истраживања са наставницима - менторима.

Квантитативна анализа података добијених путем анкете је извршена примјеном статистичког програмског пакета SPSS (Statistical Package for Social Sciences, енгл.). Приликом обраде података, у сврху тестирања хипотеза, примијењено је неколико статистичких метода. Помоћу показатеља дескриптивне статистике приказана је структура испитаника према полу, годишту, успјеху у школи, врсти школе и другим независним варијаблама. Рачунате су просјечне вриједности њихових одговора и стандардна девијација. За оцјену утицаја обуке на учеснике у програму коришћени су Коенов д коефицијент (Cohen's d) и t-тестови. Да би се утврдило да ли постоји значајна разлика у постигнућима између група ученика одређених неком независном промјенљивом (нпр. по полу, типу школе и сл.) коришћена је једнофакторска ANCOVA уз статистичко контролисање ефеката неких других непрекидних промјенљивих (коваријата).

Поузданост индикатора, до којих се долазило преко група питања, тестирана је преко Кронбах алфа коефицијента (Cronbach alpha). Групе са малим бројем ставки често имају нижи Кронбахов коефицијент. У том случају методолошки је боље да се израчuna средња вриједност корелације између ставки (Pallant, 2009). Како се индикатори у овом истраживању базирају на групама од четири до пет питања, што је релативно мали број ставки, поред Кронбах алфа коефицијента, за сваки индикатор је контролно израчуната средња вриједност корелације између ставки. Сви тестови су спроведени са нивоом значајности од 5%. тј., уколико је вјероватноћа мања од 0,05 прихвата се нулта хипотеза и сматра се да је деловање било статистички значајно. У супротном, хипотеза се одбацује.

Литература која је коришћена у истраживању је релевантна и уредно је референцирана, према важећим научним стандардима (APA стандарди).

Приликом израде докторске дисертације кандидаткиња се досљедно придржавала примјене научних метода и поштовала је начела објективности, поузданости, систематичности, прецизности и уопштености. Примијењене методе су адекватне, доволно тачне и савремене, а спроведено истраживање је непристрасно и независно. Посебан квалитет истраживања представља што је истраживањем обухваћена цијела једна генерација полазника програма УК, као и сви наставници ментори, тако је да је питање и проблем избора квалитета репрезентативног узорка изbjегнут. Испитивани параметри дају доволно елемената за поуздано истраживање, статистичка обрада података је адекватна, а добивени резултати истраживања су јасно приказани.

- а) објаснити материјал који је обрађиван, критеријуме који су узети у обзир за избор материјала;
- б) дати кратак увид у примјењени метод рада при чему је важно оцјенити слједеће:
- в) да ли су примјењене методе адекватне, доволно тачне и савремене, имајући у виду достигнућа на

- том пољу у свјетским нивоима;
- г) да ли је дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе, ако јесте зашто;
 - д) да ли испитивани параметри дајуовољно елемената или је требало испитивати још неке, за поуздано истраживање;
 - е) да ли је статистичка обрада података адекватна;
 - ж) да ли су добивени резултати јасно приказани;

4. РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

У циљу сагледавања значаја развоја предузетничког образовања у савременом тренутку, у теоријском дијелу истраживања, дат је приказ економске ситуације и кретања на тржишту рада у Србији, као и приказ трендова на свјетском тржишту рада. Показано је, кроз преглед актуелних истраживања у овој области, у којој мјери IV индустријска револуција убрзава промјене економија и друштва на глобалном нивоу и мења захтјеве тржишта рада. Аутоматизација и нове технологије доводе до растуће нестабилности потребних знања и вјештина, и прилагођавање промјенама захтјева озбиљан рад на њиховом развоју. У свим истраживањима, поред развоја дигиталних вјештина, истиче се важност социјалних и емоционалних вјештина или како их у појединим истраживањима називају „меких вјештина“. Развој креативности, иновативности, предузетности и преузимања иницијативе, аналитичког и критичког мишљења, комуникативности, вјештине преговарања, одлучивања и руковођења добијају на значају.

Наведене вјештине представљају саставни дио предузетничке компетенције и успјешно се развијају кроз предузетничко образовање. Кроз преглед стручне литературе и стратешких докумената у Европи и Србији приказано је да се данас предузетничком образовању не приступа само у ужем смислу, као процесу припремања за креирање бизниса, већ у једном ширем контексту, као процесу развоја предузетничког начина размишљања, предузетничких вјештина и личних квалитета који имају универзалну употребу.

У свијету се примењује више приступа, метода и модела предузетничког образовања. Србија уводи предузетничко образовање у свој образовни систем, али још увијек не постоји јасно дефинисана стратегија развоја ове врсте образовања за различите нивое и образовне профиле. Тренутно је предузетништво, као предмет уведен у завршни разред средњих стручних школа, а у другим школама и на низним образовним нивоима предвиђено је да се као компетенција развија кроз међупредметну сарадњу.

У циљу давања препорука за избор оптималних рјешења у конципирању предузетничког образовања у Србији, спроведено је емпиријско истраживање ефекта примјене програма „Ученичка компаније“ у Србији.

У овој дисертацији емпиријским истраживањем су обухваћени сви ученици, учесници у програму УК у школској 2018/2019. години и наставници ментори, сарадници „Достигнућа маладих у Србији“.

На бази дефинисаног проблема, предмета и циљева истраживања као зависно промјенљива посматран је развој предузетничких компетенција и оријентација младих ка предузетништву кроз програм „УК“, а као независна промјенљива је третирана примјена програма, праћена преко броја сати проведених у програму.

Како ефекти програма потенцијално могу зависити од узраста ученика, пола, типа школе, успјеха у школи, образовања родитеља, социјалног статуса породице, ранијих контаката са предузетништвом било преко породичног искуства, било преко неке друге врсте непосредног контакта, сва ова својства су посматрана као посредничке варијабле утицаја независне варијабле на зависну варијаблу.

На основу базе података која је формирана путем одговора ученика на двије спроведене анкете и анкете са наставницима менторима, уз примену квантитативних и квалитативних метода анализе, тестиране су хипотезе.

Циљ истраживања је био процјена ефеката примјене метода УК на развој предузетничких компетенција, предузетничке културе и предузетничких намјера ученика у оквиру средњошколског система у Србији. На основу тога је постављена главна хипотеза да предузетничко образовање позитивно утиче на развој предузетничких компетенција (ставова, вјештина, знања) и оријентацију младих ка предузетништву. Да би се потврдила или одбацила главна хипотеза, тестирано је и пет помоћних хипотеза.

У првој хипотези је претпостављено да програм „ученичка компанија“ доприноси развоју предузетничких вјештина младих.

Истраживањем је обухваћено праћене ефеката програма на самоефикасност (Self-efficacy), креативност, тимски рад и знање управљања пројектима. Наведена поља су одабрана с једне стране због њиховог значаја на даљи лични и професионални развој ученика, и с друге стране због могућности поређења резултата са другим истраживањима из ове области.

Самоефикасност је посматрана, према теоријски прихваћеној дефиницији, као вјеровање појединца у властиту способност дјеловања у складу са захтијевима за остваривање специфичних постигнућа. Самоефикасност је заснована на идеји важности субјективног доживљаја личне компетенције у реализацији различитих циљева, а не на реалним знањима и вјештинама. Она се не процјењује као особина личности, већ као увјерење о сопственим могућностима да се усклађују знања и способности, како би се остварили жељени циљеви у одређеним областима и околnostima.

Како степен самоефикасности има значајан утицај на будући развој ученика (Bandura, 1997; Mendez, 2017), посебна пажња у истраживању посвећена је праћењу ефеката програма УК на развој овог става. Резултати су показали да је након завршетка програма УК код ученика дошло до значајног помака у развоју овог става. Коенов д коефицијент је износио 1,3389 што се на скали вриједности овог коефицијента тумачи као *веома велики утицај*.

Овакви ефекти програма на развој самоефикасности код полазника могу се разумјети када се има у виду да је по Бандури (Bandura, 1998), најефикаснији начин за развој самоефикасности стицање непосредног искуства у владању вјештинама. Као сљедећи важан фактор, у развоју самоефикасности Бандура наводи „помоћна искуства“, односно искуства која се добијају гледањем људи сличних себи. Развија се став „Ако они то могу да ураде, ја то могу да урадим такође“. Што је сличност са моделом посматрања већа, већи су ефекти овог угледања. Иако овај фактор није толико снажан као лично искуство, има значајне ефекте. Посебно јак утицај има у развоју самоефикасности код особа које су несигурне (Bandura, 1998). Имајући у

виду да се метод рада програма „УК“ базира на искусственом учењу, да подразумијева тимски рад вршњака, не изненађује што даје такве ефекте у развоју самоефикасности код ученика.

Анализа потенцијалног утицаја неког од фактора попут пола, типа школе или неке друге независне варијабле, показала је да је на развој самоефикасности статистички значајан утицај имало једино образовање мајке. Коенов коефицијент код ученика чије су мајке имале завршену само основну школу износио је 0,1 (мали ефекат), средњу школу 0,41 (средњи ефекат), а код ученика чије су мајке завршиле факултет 0,94 (велики ефекат). У упоредивом истраживању у Европи (ИЦЕЕ) се образовање родитеља показало као значајно за развој самоефикасности, с тим што они нису одвојено посматрали образовање оца и мајке (Johansen, 2018, стр. 52).

У дисертацији је приказано да се у оквиру истраживања везаних за ефекте предузетничког образовања више аутора бавило истраживањем везе између самоефикасности и предузетничких намјера. Њихови резултати показују високу корелацију између самоефикасности и исказаних предузетничких намјера (Nurhidayani at all, 2021; Farida, at all, 2016; Peterman, 2003;). То је био додатни разлог за посвећивање посебне пажње развоју овог става.

Сљедећа вјештина која је тестирана је *куреативност*. Она је посматрана као „способност развијања нових идеја и откривања нових начина сагледавања проблема и могућности“ (Scarborough & Cornwall, 2016, стр. 97, цитирано у Petković, 2021, стр. 271).

Упоређивање одговора на постављена питања пре и након завршетка програма свих ученика који су први пут у програму показало је да је дошло до помака на овом пољу. Ученици су релативно високо оцијенили своју креативност на почетку. Просјечна оцјена на при-тесту је износила 4,27, а на пост-тесту 4,47. Када се погледају одговори њихових вршњака у истраживању ИЦЕЕ, може се видјети да су се они кретали око 3,5, а да су у просјеку износили 3,6 на другом тесту, у групи ученика која је била ангажована преко 100 сати у УК (Johansen, 2018, стр. 51)

На основу одговора на питања везана за индикатор креативности, може се констатовати да је код групе ученика који су имали високу активност у раду УК, преко 100 сати, дошло до умјереног напредовања. Вриједност Коеновог коефицијента је (Cohen's d) 0,564. Може се претпоставити да је реални помак већи, али почетна самоувереност је утицала на смањење распона у одговорима на при и пост-тесту.

Анализа утицаја других фактора, сем броја сати проведених у програму, показала је да је статички значајан утицај на развој креативности код ученика имало једино образовање мајки. Највећи помак у развоју своје креативности су направили ученици чије су мајке имале факултетско образовање - Коенов коефицијент (Cohen's d) 0,587. И у истраживању ИЦЕЕ се показало да дјеца родитеља са факултетским образовањем остварују највећи помак на овом пољу (Johansen, 2018, стр. 52).

Тимски рад је посматран као рад двоје или више људи који морају да сарађују у остваривању једног или више заједничких циљева. Сматра се да је способност рада у тиму једна од централних вјештина која се развија кроз УК.

Просјечна вриједност индикатора за тимски рад на при-тесту је износила 4,65, а на пост-тесту 4,7. Коенов д коефицијент (Cohen's d) износи 0,89 што указује на *велики утицај обуке* на посматраном скупу. У ИЦЕЕ истраживању просјечне вриједности на пре-тесту за овај индикатор су износиле 3,9, на пост-тесту 4,0, а вриједност Cohen's d је била 0,18.

ANCOVA тест је показао да је, поред броја сати проведених у програму, за ефекте програма на овом пољу био од значаја и узраст полазника ($< 0,05$). Старији ученици, 2000. годиште и 2001. годиште имали су значајнији наприједак на овом пољу (Cohen's d 0,34, односно 0,26), у односу на ученике 2002. годиште и 2003. годиште, где се Cohen's d кретао у нивоу од 0,036 до 0,015.

Сљедећа посматрана вјештина је била *управљање пројектима*. Коенов коефицијент код вјештине управљања пројектима (Cohen's d) у истраживању је износио 0,79 што указује на *велики утицај обуке* на посматраном скупу.

Код процјењивања својих способности на овом пољу, ученици су били скромнији него код претходних вјештина. Просјечна вриједност одговора на постављена питања на при-тесту се кретала око 3,6. Након завршетка програма она је износила 4,1. То је била једина област у којој су вриједности одговора ученика у Србији биле приближне вриједностима одговора ученика из истраживања из ИЦЕЕ. Средња вриједност њихових одговора на при-тесту износила је 3,5, а након програма 3,7. Занимљиво је да су ученици из Европе, према показатељу Cohen's d који је код ове вјештине износио 0,24, показали највеће напредовање у поређењу с осталим посматраним вјештинама. На разлике у вриједностима Cohen's d у нашем истраживању и ИЦЕЕ истраживању, поред могућих и очекиваних разлика у ефектима програма, могла је утицати и осјетљивост овог индикатора на величину скupa.

На ефекте програма на овом пољу, како је показао ANCOVA тест, имали су утицаја старост ученика и образовање мајке. Cohen's d је износио од 0,64 у генерацији рођеној 2000. године, затим 0,57 у генерацији рођеној 2001. године, која је била и најбројнија у истраживању, и 0,72 у генерацији 2002. годиште. Овај коефицијент код најмлађих, генерације 2003. године, износио је 0,3. Вјерујемо да степен претходног искуства битно утиче на способност сагледавања динамике и обима задатака, и да се тиме може тумачити утицај старости ученика на вјештину управљања пројектима. Када се посматра утицај образовања мајке на управљање пројектима, може се констатовати да су мјерено Cohen's d коефицијентом, највећи помак направили ученици чије мајке имају завршен факултет. У тој групи је Cohen's d износио 1,1, што говори о веома великим помаку. Група ученика чије су мајке имале завршну средњу школу је имала Cohen's d 0,64, а дјеца мајки са завршеном основном школом 0,09. Утицај образовања родитеља на овом пољу је показало и истраживање ИЦЕЕ (Johansen, 2018, стр.52).

Када се ради о наведеним вјештинама и *истраживање са наставницима* потврђује добијене резултате. Они су оцијенили на скали од 1 до 5, корисност програма УК на развијање самоефикасности са 4,65, креативности 4,71, тимског рада 4,63), постављање циљева 4,39 и управљање пројектима

Како је основни циљ анкете био процјена ефеката примјене метода УК на развој предузетничких компетенција ученика, у упитнику је дат захтјев да наставници оцјенама од 1 до 5 оцјене корисност програма за развијање ширег скупа

предузетничких вјештина и предузетничких ставова (1 је значило да програм нема никаквог ефекта, а 5 да је програм врло користан). Добијени одговори су показали да наставници сматрају да је програм „Ученичка компанија“ врло ефикасан по оба питања.

Када се ради о вјештинама, према просечној оцјени може се закључити да програм даје одличне резултате у развијању тимског рада (4,62), вјештине презентовања (4,58) комуникативности (4,58) и доношења одлука (4,48). За нијансу слабији ефекти, али и даље изнад оцјене 4 се постижу код вјештине постављања циљева (4,39), управљања временом (4,33), вјештине руковођења (4,30), вјештине преговарања (4,21) и рјешавања конфликата (4,14).

Одлични резултати се постижу и код развијања ставова. Наставници су оцијенили да програм највише утиче на развијање креативности код ученика (4,71), затим самоефикасности (4,65), проактивности и преузимања иницијативе (4,53), потребе за постигнућем (4,47), истрајности (4,42) и преузимања ризика (4,21).

Наставницима је постављено питање и на којим све пољима мисле да програм УК даје резултате и на првом мјесту се нашло развијање укупних потенцијала ученика. Вриједно је пажње да је за свако од понуђених поља дата оцјена изнад 4,2. На основу резултата истраживања са наставницима, може се констатовати да програм УК даје одличне резултате у развоју предузетничких вјештина и предузетничких ставова.

Истраживање је показало да је програм УК имао значајне ефekte на развој самоефикасности, кративности, вјештине тимског рада, вјештине и знања управљања пројектима у генерацији средњошколаца школске 2018/19 у Србији. Мјерено преко Cohen's d коефицијента, показало се да је дошло од веома великог развоја самоефикасности ученика (Cohen's d 1,39), великог напретка у развоју тимског рада и управљању пројектима (Cohen's d 0,89 и Cohen's d 0,79) и умереног напретка код креативности (Cohen's d 0,56). *Добијени резултати у истраживању потврдили су хипотезу да програм УК доприноси развоју предузетничких вјештина младих (хипотеза X1 је потврђена).*

Добијени резултати су складу с резултатима других, упоредивих истраживања у свијету. Развој предузетничких вјештина код ученика који су прошли кроз програм УК према многим истраживањима представља један од првих мјерљивих ефеката програма (Peterman & Kennedy, 2003; do Paço et al., 2011; Johansen & Clausen, 2011; Moberg, 2014; Johansen, 2016; 2017).

Хипотезом X2 је препостављено да програм УК доприноси развоју финансијске писмености ученика.

Пролазак кроз један циклус програма УК подразумијева да ученици полазе од пословне идеје, презентују своје идеје, праве бизнис план, прикупљају средства, производе производ, продају, једном ријечју, пролазе кроз читав циклус рада предузећа. У том процесу очекује се да се упознају с основним економским принципима и стекну одређен ниво знања и вјештина у тим областима. Најужи, неопходан обухват тих знања би требало да обезбиједи „финансијску писменост“ полазника (Johansen, 2018; Đurđević & Stevanović, 2017).

Мјерено према Коеновом d коефицијенту, чија вриједност код овог индикатора износи 0,3479, може се констатовати да је програм УК имао утицај на развој

финансијске писмености ученика, и тај утицај се налази у зони од малог ка средњем.

Како су се питања којима је процјењивана финансијска писменост односила на конкретна и разнородна знања, занимљиво је видјети како су ученици процјенили своја знања на почетку програма и до каквих промјена је дошло по завршетку програма. Процјењујући на основу одговора, скоро сви добро знају шта је сврха израде бизнис плана. На при-тесту просјечна оцјена је износила 4,1. Овај резултат не изненађује када се има у виду да су скоро 30% ученика у програму чинили ученици економских школа. Они кроз своје наставне програме стичу финансијску писменост.

Ипак, код овог питања је дошло до највеће промјене након програма. Просјечна оцјена по завршетку програма је износила 4,7. Коенов д коефицијент код овог питања је износио 0,7 што указује да је програм остварио утицај који се налази у зони од средњег ка великим, ближе великим. То можемо тумачити тиме да су у току програма, пошто је то саставни дио праксе, ученици из других профиле школа, који се не сусрећу са израдом бизнис плана, били у обавези да праве бизнис план и научили шта је сврха његове израде.

Према ANCOVA тесту на развој финансијске писмености, од индикатора независне варијабле једино је имало утицаја годиште, односно старост ученика. Највећи помак су показали најстарији учесници у програму (2000. годиште). Они су имали Коенов д коефицијент 0,79, што указује на велики помак. Затим слиједе ученици рођени 2001. године са вриједношћу Коеновог д коефицијента од 0,63, што указује на ефекат нешто већи од средњег, слиједи 2002. годиште са Коенов д коефицијентом од 0,375, што се налази у зони од малог ка средњем. Најмањи ученици, рођени 2003. године нису остварили видљиви помак, код њих је Коенов д коефицијент износио само 0,157. Како двије млађе генерације чине 33% ученика, може се констатовати да је њихов резултат битно утицао на укупни Коенов д коефицијент и да је зато резултат посматрано у бројкама скромнији него што би реално могао бити.

Према истраживању ефекта програма УК са наставницима, утицај програма на финансијску писменост је велики. Они су на скали од један (1) до пет (5) оцјенили корисност програма за развој финансијске писмености са 4,2. Са истом просјечном оцјеном су оцјенили и корисност програма за оспособљавање ученика за покретање властитог бизниса.

На основу добијених резултата, може се констатовати да програм УК има значајан ефекат на развој финансијске писмености ученика, чиме је потврђена хипотеза X2.

Хипотезом X3 је претпостављено да програм УК позитивно утиче на предузетничке намјере полазника.

У истраживању се пошло од дефиниција где се предузетничка намјера посматра „као свјесно увјерење које усмерава пажњу, искуство и понашање особе ка остварењу специфичног циља – покретања сопственог посла (Bird, 1988; Krueger & Brazeal, 1994, наведено у Шевкушић et al., 2018, стр.160). Намјера се концептуално и емпиријски означава као најснажнији близки предиктор предузетничке активности и најчешће је проучавана варијабла у савременим истраживањима о предузетништву (Petković et al., 2018; Сушањ et al., 2015, Miljković Кречар, 2010). Истраживања су показала да је намјера добар предиктор понашања чак и кад је оно релативно временски удаљено, као што је случај са избором каријере код средњошколаца (Krueger, 2007; Krueger, Reilly & Carsrud, 2000; Marques et al 2012, према Шевкушић

et al, 2018, стр.160; Peterman, N. 2003).

У многобројним истраживањима која су се бавила мјерењем утицаја предузетничког образовања на предузетничке намјере ученика, развили су се различити приступи и показатељи (Rudawska et al., 2022). У том обиљу, код мјерења предузетничких намјера, кандидаткиња се опредијелила за приступ у ком се одвојено посматрају перципирана пожељност, перципирана изводљивост и предузетничке намјере. Бројни аутори сматрају да перципирана пожељност и перципирана изводљивост представљају предуслов за формирање предузетничких намјера (Krueger, 1993; Haase & Lautenschläger, 2011; Peterman, 2003; Peterman & Kennedy, 2003; Johansen & Clausen, 2011; Johansen, 2018; Шевкушић et al., 2018).

Перципирана пожељност се односи на степен до ког особа осјећа привлачност за дату ствар. Када се упореде одговори на питања на почетку и након завршетка програма, код ученика који су били доволно ангажовани, може се констатовати да је програм имао утицаја на њихову перципирану пожељност предузетничке активности. Вриједност Коеновог д коефицијента износила је 0,21, што се тумачи као мали утицај.

Добијени резултат се свакако може објаснити ставовима који су ученици имали на самом почетку програма. Ушли су у програм са високим степеном прихваташа предузетништва као пожељне опције за њихову будућност. Учешће у програму је још само додатно учврстило тај став. И у пројекту ИЦЕЕ није дошло до значајне промјене овог индикатора након завршетка програма. Коенов д коефицијент код њих је износио 0,1.

ANCOVA тест је показао да су на ефекте програма на овом пољу од индикатора независне промјенљиве имали утицаја, пол, врста школе и имовинско стање породице ученика. Коенов д коефицијент код младића за перципирану пожељност је износио 0,549, што се тумачи да је програм имао средњи ефекат на посматраном пољу. Коенов д коефицијент код дјевојака за овај индикатор износио је 0,034, што говори да програм није промијенио њихов ранији став. Да се не би добила погрешна слика да дјевојке не привлачи предузетништво, битно је имати у виду да су оне већ на почетку програма имале за нијансу позитивнији став од младића (просјечна оцјена 4,044, а код младића 4,037), али након програма просјечна вриједност одговора је била 4,023, а код младића 4,384.

Када се анализира утицај програма „УК“ на перципирану пожељност *према врсти школе*, може се констатовати да је програм имао највећи утицај на ученике гиманзија (Коенов д коефицијент износи 0,769), затим пољопривредних школа (Коенов д коефицијент 0,515) и медицинских школа (коенов д коефицијент 0,461). Најмањи помак су имали ученици економских (Коенов д коефицијент 0,069) и техничких школа (Коенов д коефицијент 0,1434). Своје позитивне ставове су само мало додатно учврстили. Код економских школа са средње оцјене 4,03 на почетку програма дошли су на 4,08 по завршетку програма.

Слично је било и код техничких школа, са почетне средње оцјене 4,13 дошли су до 4,22. Посматрано према имовинском стању породице, анализа ефеката програма „УК“ на перципирану пожељност, показала је да је програм имао већи ефекат на ученике из породица са већим приходима. Ученици из породица са скромним просјечним мјесечним приходима у зонама до 40.000 динара и између 41.000 и 70.000 динара, показала су мали помак у односу на своје претходне ставове

(Коенов д коефицијент 0,2144 и 0,223, респективно). Ученици из породица са мјесечним приходима у интервалу од 71.000 динара до 100.000 динара и преко 100.000 динара, имала су помак који се тумачи као мали ка средњем (Коенов д коефицијент 0,338 и 0,338 респективно).

Перципирана изводљивост посматрана је као степен до ког се људи сматрају лично способним да изврше одређене активности. Анализа добијених одговора показује да су ученици самоуверени и да релативно високо оцењују своје способности за покретање властитог посла. Просјечна оцјена на одговорима пре програма је била 3,8, а по завршетку програма, код оних који су преко 100 сати провели у активностима, 4,1.

Када се посматра утицај програма УК интегрално на развој перципиране изводљивости код ученика, може се констатовати да је дошло до помака на том пољу. Коенов д коефицијент за овај индикатор је износио 0,32 што указује да се помак налази у зони од малог ка средњем. Код ученика у ИЦЕЕ истраживању просјечна оцјена прије програма је износила 3,1, а по завршетку, код оних са високим нивоом активности, 3,3. Коенов д коефицијент је код њих износио 0,28 (Johansen, 2018, стр.40). На овом пољу су биле најприближније вриједности Коеновог д коефицијента у нашем истраживању и ИЦЕЕ истраживању.

У дисертацији кандидаткиња износи запажање да утицај програма УК на перципирану изводљивост потврђује тезу о ефектима искусственог учења на развијање самоефикасности и посредно перципиране изводљивости. Када би синтетисали ставове из литературе која се бави самоефикасношћу и поставке из истраживања којима се процењује перципирана изводљивост, могли би да тумачимо да је самоефикасност шире појам, а да перципирана изводљивост представља самоефикасност на пољу предузеништва.

ANCOVA тест је показао да су на ефекте програма на овом пољу од индикатора независне промјенљиве имали утицаја пол, образовање мајке и имовинско стање породице ученика. Коенов д коефицијент код младића за перципирану изводљивост је износио 0,829, што говори да је програм имао велики ефекат. Они су са средње оцјене 3,87 на почетку програма дошли до 4,34 на крају програма. Код дјевојака Коенов д коефицијент за овај индикатор износио је 0,156, што говори да програм није промијенио њихов ранији став. Са почетне оцјене 3,875 дошли су до 3,991. Када се посматра утицај образовања мајке на ефекте програма на перципирану изводљивост, може се констатовати да су највећи помак имали ученици чије су мајке имале високо образовање. Код њих је Коенов д коефицијент износио 1,0619, што указује на велики утицај.

Код ученика чије су мајке имале завршену само основну или средњу школу ефекат програм се налазио у зони малог ка средњем утицају (Коенов д коефицијент 0,465, односно 0,349). Посматрано према имовинском стању породице, показало се да је програм имао највећи ефекат на ученике из породица са просјечним мјесечним приходима до 40.000 динара. Код њих је Коенов д коефицијент износио 0,851, што се налази у зони од средњег ка великим утицају, ближе великим. Важно је нагласити да је 31% ученика у програму припадало том сегменту породица. Ученици из породица са приходима од 71.000 динара до 100.000 динара, и преко 100.000 динара имала су мали ка средњем помаку (Коенов д коефицијент 0,323 и 0,444 респективно). Најмање ефекта на перципирану изводљивост је програм имао

код ученика из породица чији просјечни мјесечни приходи износе између 41.000 и 70.000 динара. Њихов Коенов д коефицијент је износио 0,127. У тој групи се налазило 32,4% ученика у програму.

Код групе питања везаних за испитивање *предузетничких намјера* просјечна вриједност одговора на при-тесту износила је 3,88, а на пост-тесту, код ученика који су провели преко 100 сати у програму, 3,93. Према Коеновом д коефицијенту, чија вриједност код овог индикатора износи 0,4, може се констатовати да је програм „УК“ имао утицаја на развој предузетничких намјера ученика, и тај утицај се налази у зони од малог ка средњем, ближе средњем.

Овај резултат је у складу с налазима великог броја истраживања која свједоче о позитивним ефектима предузетничких програма на предузетничке намјере полазника (Peterman, 2003; Peterman & Kennedy, 2003; do Paço et al., 2011; Johansen & Clausen, 2011; Moberg, 2014; Johansen, 2016; 2017; Athayde, 2012). Међутим, важно је имати у виду да постоје и истраживања у којима није пронађена значајна позитивна веза између ових варијабли (Fayolle & Gailly, 2015; Rodriges et al., 2012; Zampetakis et al., 2011; Gotsi, 2011), или су утврђени благи негативни ефекти предузетничког образовања на намјеру да се започне сопствени посао (Curth et al., 2015, стр. 34). Аутори разлике у налазима најчешће објашњавају као последицу примјене различитих метода и садржаја предузетничког образовања. Не даје свако предузетничко образовање једнаке ефekte ни на развој компетенција ни на формирање предузетничких намјера.

Вриједност одговора код индикатора за предузетничке намјере је у складу с вриједностима одговора код перципиране пожељности и перципиране производљивости, што указује на стабилност ставова ученика према предузетничким намјерама.

И према мишљењу наставника програм УК позитивно утиче на предузетничке намјере ученика. Код питања „Програм УК доприноси порасту интересовања ученика за покретање сопственог бизниса“, 30% наставника је одобрало одговор „у потуности се слажем“ и 51,4% „углавном се слажем“. Просјечна оцјена је била 4,1.

ANCOVA тест је показао да су на ефекте програма на предузетничке намјере од индикатора независне промјене имали утицаја пол, образовање мајке и имовинско стање породице ученика. Коенов д коефицијент код младића за предузетничке намјере је износио 0,535, што показује да је програм имао средњи ефекат. Они су са средње оцјене 3,853 на почетку програма дошли до 4,378 на крају програма. Код дјевојака вриједност Коеновог д коефицијента за овај индикатор износила је 0,124, што говори да програм није промијенио њихов ранији став. Са почетне просјечне оцјене 3,891 дошле су до 3,773. Када се анализира утицај образовања мајке на ефекте програма на предузетничке намјере, може се констатовати да је образовање мајке имало позитиван ефекат и да су највећи помак имали ученици чије су мајке имале високо и више образовање.

Код њих је Коенов д коефицијент износио 0,445 и 0,329 респективно, што указује на средњи утицај. Код ученика чије су мајке имале завршену само основну или средњу школу није било додатног ефекта програма, Коенов д коефицијент је износио 0,077, односно 0,137. Посматрано према имовинском стању породице, показало се да је програм имао ефекта на додатно развијање предузетничких намјера само код ученика из породица чији су просјечни мјесечни приходи били

преко 101.000 динара. Код њих Коенов д коефицијент је износио 0,494, што указује на средњи утицај. Од ученика који су били укључени у програм, само њих 13,8% је било из тих породица. У осталим имовинским групама Коенов д коефицијент се кретао око 0,1.

На основу добијених резултата може се констатовати да је постављена хипотеза *X3 да програм УК позитивно утиче на предузетничке намјере ученика потврђена*.

Хипотезом **X4** је претпостављено да програм УК, који комбинује теоријско учење са учењем кроз праксу (“learning-by-doing”), омогућава полазницима стицање практичног искуства у предузетничким активностима, што позитивно утиче на развој њихове предузетничке културе.

Поред тога што је од почетка привредне транзиције протекло више од тридесет година, истраживања у Србији показују да још увијек наше друштво доволно не вреднује предузетништво и да немамо развијену предузетничку културу (Markov & Stanković, 2008; ЦЕВЕС, 2014; Филиповић et al., 2016). Стога је битно утврдити како предузетништво перципирају ученици који учествују у програму „УК“, и да ли је програм утицао на промјене њихових ставова према предузетништву.

Просјечан одговор прије обуке је износио 4,1, а након обуке 3,9 (Табела 8.14.). Коенов д коефицијент је 0,2846, што указује да је утицај програма на посматраном скупу био у зони између малог и средњег, и то у негативном смијеру. Фактички, анализом одговора на постављена питања могло се видјети да је дошло до благог смањења ентузијазма када се размишља о положају предузетника у друштву, мада се и даље већина одговора налази у зони „у потпуности се слажем“ и „углавном се слажем“, што говори о релативно високом прихватању и поштовању предузетништва. Одговор на питање које се односило на улогу малих и средњих предузећа у привреди, показује да је дошло до малог, позитивног помака у сагледавању њихове улоге у економији.

Може се констатовати да је програм УК имао ефекта на ставове ученика везане за предузетништво. *Тиме је потврђена и хипотеза X4.* Ниво утицаја програма се налази у категорији малог (Коенов коефицијент 0,2846), али се према одговорима ученика може видјети да је дошло до бољег сагледавања тежине задатка који преузимају предузетници, као и већег вредновања предузетника с њихове стране. Тако тумачимо благи негативни ефекат. То потврђују и *ставови наставника ментора*. У анкети они су са оценом 4,4 оцјенили корисност програма УК на пораст разумијевања значаја и улоге предузетника у привреди и друштву. Позитивна промјена ствова према предузетништву код ученика који прођу кроз програм УК према многим истраживањима представља један од првих мјерљивих ефеката програма (Peterman & Kennedy, 2003; do Paço et al., 2011; Johansen & Clausen, 2011; Moberg, 2014; Johansen, 2016; 2017).

Хипотезом **X5** је предпостављено да програм „УК“, у поређењу са стартном позицијом, посебно подстицајно дјелује на развој склоности ка предузетништву код дјевојака. Истраживања која су рађена у другим земљама, која су пратила ефекте програма и према полу, показала су да дјевојке направе значајнији помак у односу на своју стартну позицију, или у односу на резултате дјевојака из контролне групе које нису прошли кроз програм „ученичке компаније“ (Wennberg & Elert, 2012; Athayde, 2012; Johansen, 2016; 2017).

Да би се провјерила хипотеза да програм УК посебно подстицајно дјелује на дјевојке, анализирани су ефекти програма на предузетничке намјере према полу. Примјена ANCOVA теста показала је да постоје разлике у ефектима програма на перципирану пожељност, перципирану изводљивост и предузетничке намјере код младића и дјевојака. Међутим, резултати истраживања су показали да је програм имао већи ефекат код младића, него код дјевојака.

Коенов д коефицијент код младића за *перципирану пожељност* је износио 0,549, што говори да је програм имао средњи ефекат на посматраном пољу. Код дјевојака Коенов д коефицијент за овај индикатор износио је 0,034, што говори да је програм није промијенио њихов ранији став. Коенов д коефицијент код младића за *перципирану изводљивост* је износио 0,829, што указује да је програм имао велики ефекат. Код дјевојака Коенов д коефицијент за овај индикатор износио је 0,156, што нам говори да је програм није промијенио њихов ранији став. Коенов д коефицијент код младића за *предузетничке намјере* је износио 0,535, што указује да је програм имао средњи ефекат. Код дјевојака Коенов д коефицијент за овај индикатор био је 0,124, што говори да је програм није промијенио њихов ранији став.

Да се не би формирала погрешна слика да је програм посебно дјеловао на дјевојке зато што дјевојке мање привлачи предузетништво, потребно је имати у виду да су оне већ на почетку програма имале за нијансу позитивнији став према предузетништву од младића, стартовале су са вишом оцјенама. На примјер, код предузетничких намјера дјевојке су стартовале са просјечном оцјеном 3,89, а младићи 3,85, разлике су биле сличне и код перципиране пожељности и изводљивости. На основу изложеног може се закључити да је програм посебно подстицајно дјеловао на дјевојке и да постављена хипотеза *X5* није доказана. Међутим, како главна хипотеза у себи посебно не садржи тврђњу да је програм више дјелује на предузетничке намјере дјевојака него младића, ова хипотеза не утиче на тачност главне хипотезе.

Пошто су критички вредноване и потврђене постављене четири помоћне хипотезе, доказана је и главна истраживачка хипотеза којом је претпостављено да предузетничко образовање позитивно утиче на развој предузетничких компетенција и оријентацију младих ка предузетништву.

На основу резултата емпиријског истраживања може се констатовати да је програм УК даје одличне резултате у развоју предузетничких компетенција и развијању склоности младих ка предузетништву. Све то резултира развојем општих потенцијала ученика, а управо је то битно у ери IV технолошке револуције, када се од појединца захтијева креативност, проактивност, адаптибилност, потреба за постигнућима, преузимање ризика и иницијатива. Добијени резултати су потпуно у складу с резултатима који су добијени кроз ICEE истраживање и слична истраживања која су се бавила ефектима програма ученичка компанија на кратак рок (Junior Achievement Worldwide, 2019; Đurđević, & Stevanović, 2017; Peterman, 2003).

Кандидаткиња наводи да је за земље у којој млади постају риједак ресурс, са неповољним демографским трендовима, економски недовољно развијене, од кључног значаја развијати вјештине радне снаге, повећати иновативност и продуктивност привреде и омогућити развој дјелатности које стварају вишу додатну вриједност. Зато би укључивање програма УК, као додатног, неформалног облика предузетничког образовања у све средње школе у Србији, а и региона, било од

велике користи. Резултати добијени у истраживању дају научну подлогу за прихваташе таквог приједлога.

На основу налаза теоријског и емпиријског истраживања, добијени су научно пројерени аргументи за заговарање интезивнијег развоја предузетничког образовања, као и избор оптималних комбинација програма и метода предузетничког образовања за одређени образовни ниво. Тиме је кандидаткиња остварила свој основни циљ код опредељивања за ову врсту истраживања.

Научни и прагматични доприноси ове дисертације су вишеструки. Научна заједница, која се бави темом истраживања предузетништва и развоја предузетничког образовања, на основу извршених класификација, приказа и анализе релевантних научних публикација, истраживања, стратешких докумената, као и емпиријског истраживања датог у овој дисертацији, требало би да добије платформу за даља истраживања у овој области како у Србији, тако и шире, у региону. Креатори јавних политика добијају научно потврђене чињенице за дефинисање стратегије предузетничког образовања у Србији.

Посебан квалитет ове дисертације огледа се у проширењу визуре у посматрању ефека предузетничког образовања на нашим просторима. Предузетничко образовање је посматрано у ширем смислу. У први план је стављено истраживање ефекта ове врсте образовања на развој вјештина, ставова и знања који имају универзалну употребу и утичу на реализацију укупних потенцијала ученика, а не само на формирање предузетничких намјера. Зато очекујемо од ове докторске дисертације да инспирише научну заједницу у региону да више усмјери своју пажњу на развој предузетничких компетенција, као компетенција важних за целожivotни развој и реализацију личних потенцијала грађана.

Такође, очекујемо да ће резултати, као и сагледана ограничења овог истраживања, подстаки и усмјерити будућа истраживања предузетничког образовања у средњим школама у Србији, али и у осталим малим транзиционим земљама из региона. До сада је пажња научне јавности, и у Србији и у региону, била више усмјерена на испитивање предузетничких намјера и односа према предузетништву код студената, тако да располажемо са врло лимитираним процјенама о ефектима предузетничких програма који су понуђени средњошколцима. Реализовано истраживање је прво обухватно истраживање ефекта програма УК у југоисточној Европи.

Уколико ово истраживање буде консултовано од стране доносионаца јавних политика, крајњи корисници резултата требало би да буду ученици. Тиме што би им свима постао доступан програм УК у току њиховог средњошколског образовања, пружила би им се прилика да на креативан и ефикасан начин истраже своје потенцијале и развију предузетничке компетенције. Посматрано на дужи рок, од ширег укључивања метода УК у средњошколски систем у Србији, имало би користи цијело друштво. С једне стране преко развоја компетенција радне снаге расла би конкурентност привреде, запосленост, привредни развој, с друге стране, смањио би се број незапослених, већи број појединача био би укључен у економске и друштвене токове, могли би да се се реализују као особе на различитим пољима и то би значајно утицало на степен друштвеног благостиња.

Теоријским и емпиријским истраживањем, докторска дисертација својим резултатима представља научни и прагматични допринос кроз проширење

постојећих теоријских и практичних сазнања из области предузетничког образовања.

Прагматични допринос ове дисертације огледа се у томе што нуди сазнања битна за дефинисање политика којима би се оптимализовао развој предузетничких компетенција, с аспекта уложеног времена и средстава у односу на постигнуте ефекте. Та сазнања су значајна за дефинисање стратегија развоја образовног система, стратегија привредног развоја, стратегија и акционих планова развоја малих и средњих предузећа, стратегија за бригу о младима, стратегија за раст запослености.

Имајући у виду актуелност развоја предузетничког образовања, ова дисертација може дати аналитички оквир и пружити инспирацију за бројна будућа истраживања у Србији и шире у региону Западног Балкана. Према већ постојећим сазнањима, резултати у развијању предузетничких компетенција су већи уколико се са овом врстом образовања почне у млађем узрасту, зато би посебно било важно покренути истраживања везана за ниже образовне нивое, пре свега основне и средње школе.

- а) Укратко навести резултате до којих је кандидат дошао;
- б) Оцијенити да ли су добивени резултати правилно, логично и јасно тумачени, упоређујући са резултатима других аутора и да ли је кандидат при томе испољавао доволно критичности;
- в) Посебно је важно истаћи до којих нових сазнања се дошло у истраживању, који је њихов теоријски и практични допринос, као и који нови истраживачки задаци се на основу њих могу утврдити или назирати.

5. ЗАКЉУЧАК И ПРИЈЕДЛОГ

Научна вриједност докторске дисертације под називом „*Моделирање предузетничког образовања у функцији раста запослености с фокусом на средњошколско образовање у Републици Србији*“ кандидаткиње мр Светлане-Кисић Зајченко огледа се с једне стране у систематичном приказу и анализи значаја, приступа и метода предузетничког образовања у савременим условима, и с друге стране у обухватном истраживању ефекта примјене програма УК у Србији, као програма предузетничког образовања који је на глобалном нивоу препознат као примјер добре праксе.

Посебан квалитет дисертације чини примијењен приступ предузетничком образовању. Анализирани су ефекти предузетничког образовања не само на развој предузетничких намјера, што је до сада био најчешћи приступ у научној литератури у овој области, већ у ширем контексту, као пута за развој предузетничких компетенција, универзално потребних знања, ставова и вјештина. Такође, ово је једна од ријетких дисертација у региону која у фокусу има предузетничко образовање у средњим школама. Добијени резултати истраживања дају научне доказе да програм УК, у склопу образовног система у Србији, даје позитивне резултате у развоју предузетничких компетенција (знања, вјештина, ставова) и оријентацију младих ка предузетништву.

Кандидаткиња је кроз приказ и анализу релевантних истраживања и научне литературе, указала на ефекте које IV индустриска револуција има на трендове на тржишту рада на глобалном нивоу и на промјене у потребним знањима и вјештинама радне снаге. Показала је у којој мјери се данас привредни развој једне земље базира на знању и вјештинама њене популације и како хумани капитал постаје кључни ресурс за развој привреде и друштва у савременим условима. Кроз анализу квалитета

образовног система у Србији и преглед истраживања која су се бавила усклађеношћу вјештина и знања којима дипломци располажу и потреба тржишта рада, указала је на неравнотежу која на том пољу постоји и која је, поред ниских стопа привредног раста, један од основних разлога за високе стопе незапослености младих.

Кандидаткиња указује да, према истраживањима, млади у Србији, а и у региону, немају доволно развијене вјештине аналитичког и критичког мишљења, креативности, иновативности, самоефикасности, вјештине тимског рада, одлучивања, управљања пројектима, и друге врсте социјалних и емоционалних вјештине. То су вјештине које, према научним сазнањима, поред напредних дигиталних вјештине, постају све значајније. Оне представљају саставни дио предузетничке компетенције и развијају се кроз предузетничко образовање. У дисертацији кандидаткиња детаљно анализира како се у Европи приступа предузетничком образовању, како се оно третира у стратешким документима, и како се интезивно ради на масовној имплементацији те врсте образовања, и то не само у циљу стимулисања популације за покретање бизниса, већ у ширем контексту, као процесу развоја предузетничког начина размишљања, предузетничких вјештине и личних квалитета који имају универзалну употребу.

Такође даје анализу приступа и имплементације предузетничког образовања у Србији. У дисертацији је дат систематичан преглед различитих приступа, метода и модела предузетничког образовања. У склопу анализе различитих модалитета предузетничког образовања, посебна пажња је посвећена програму УК. Према свјетским искуствима, најбољи ефекти у развоју предузетничких компетенција постижу се кроз неформално образовање, а као примјер добре праксе на глобалном нивоу је препознат програм УК који се базира на искуственом учењу. Дисертација садржи детаљан преглед релевантних истраживања у свијету која се баве краткорочним и дугорочним ефектима програма УК. У циљу добијања научно потврђених чињеница које би могле да послуже као основ за избор оптималних решења у конципирању предузетничког образовања у Србији, у склопу дисертације је спроведено истраживање процјене ефеката примјене програма УК у оквиру формалног средњошколског образовног система у Србији.

Истраживање је засновано на прегледу и анализи савремене и релевантне научне и стручне литературе, истраживања и стратешких докумената из области привредног развоја и предузетничког образовања, оригинално дизајнираном и имплементираном емпиријском истраживању, као и примјени сврсисходних статистичких метода примијењених за тестирање истраживачких хипотеза. Примијењене методе су адекватне, тачне и савремене, а спроведено истраживање је непристрасно и независно.

Испитивани параметри дају доволно елемената за поуздано закључивање, статистичка обрада података је адекватна, а добијени резултати истраживања су јасно приказани.

Литература која је коришћена у истраживању је релевантна и уредно је референцирана, према важећим научним стандардима, примјеном APA стандарда, 7. издање.

Теоријско и емпиријско истраживање у докторској тези извршено је у складу са дефинисаним циљевима истраживања и дало је очекивани научни и прагматични допринос уз проширење постојећих теоријских и практичних сазнања из области значаја и ефеката предузетничког образовања на развој предузетничких

компетенција и посљедично, раст потенцијала за запошљавање младих у савременом тренутку.

Кроз резултате истраживања и преглед резултата упоредивих истраживања у свијету, указано је на позитивне ефекте предузетничког образовања и на неопходност и значај његовог ширег развоја у склопу образовног система. Посебно је указано на значај развоја предузетничких компетенција младих у циљу јачања њихове прилагодљивости на динамичне промјене захтјева на тржишту рада и повећању њихове запосливости.

Кључним научним доприносом може се сматрати стављање у фокус предузетничког образовања као пута за развој предузетничких компетенција, скретање пажње на значај укључивања предузетничког образовања у раније образовне нивое и пружање научно доказаних аргумента за укључивање програма УК у образовни систем. Резултати истраживања презентовани у дисертацији, поред научног значаја, могу имати посебну вриједност за креаторе јавних политика у моделирању предузетничког образовања по образовним нивоима.

Теоријски и емпиријски резултати истраживања у докторској дисертацији дали су кључне одговоре на постављена истраживачка питања и оправдали потребу шире имплементације предузетничког образовања у циљу раста запослености младих, реализацији њихових укупних потенцијала и раста друштвеног благостања. Добивени резултати су правилно, логично и јасно тумачени и кандидаткиња је, дискутујући и упоређујући своје налазе са резултатима других аутора, испољавала доволно критичности. Кандидаткиња је извршила сва неопходна истраживања у вези истраживање теме примјеном одговарајућих научних метода, довео добивене резултате у везу са постављеним хипотезама и извођењем доказа их потврдила.

Резултатима истраживања докторске тезе идентификовани су проблеми у овој области, дате су смјернице за њихово рјешавање и даље побољшање, а кроз предложене даље правце истраживања, односно нове истраживачке задатке отворен је пут за изналажење нових адекватних теоријских и практичних рјешења која ће додатно допринијети даљој стимулацији и развоју предузетничког образовања.

Несумњиво, својим истраживањем одабране теме, кандидаткиња је дошла до одређених научних и прагматичних резултата истраживања која представљају веома богату истраживачку подлогу за нова научна истраживања из предметне области и тиме учинио ову докторску дисертацију интересантном за будуће истраживаче и корисном за практичаре. Истовремено, кандидаткиња је навела и ограничења у истраживању, чиме је потврдила зрелост у научном одлучивању кроз дозу пожељне самокритичности. Такође, навела је у закључним разматрањима и правце за будућа истраживања, која ће бити од користи и новим генерацијама научних радника.

Комисија је јединствена у мишљењу да је кандидаткиња mr Светлана Кисић-Зајченко успјешно извршила истраживање у складу са одобреном темом докторске дисертације.

Докторска дисертација кандидаткиње mr Светлана Кисић-Зајченко је у складу са чланом 3. Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци прошла провјеру оригиналности докторске дисертације са свега 2% преклапања (од чега 95% је покривено изворима), те се, уважавајући постигнут научни и практични допринос, може сматрати оригиналним научним дјелом самостално урађеним уз примјену адекватних научних метода истраживања.

С обзиром на наведено, Комисија даје позитивну оцјену докторске дисертације *мр Светлана Кисић-Зајченко* под називом: „*Моделирање предузетничког образовања у функцији раста запослености с фокусом на средњошколско образовање у Републици Србији*“ и сматра да овај рад задовољава све критерије успјешно урађене докторске дисертације, па из тог разлога

Пре дла же

Наставно-научном вијећу Економског факултета Универзитета у Бањој Луци и Сенату Универзитета у Бањој Луци да прихвати позитивну оцјену докторске дисертације кандидаткиње *мр Светлана Кисић-Зајченко* под називом, „*Моделирање предузетничког образовања у функцији раста запослености с фокусом на средњошколско образовање у Републици Србији*“, одобри њену јавну одбрану и одреди комисију у вези са истом.

- a) Навести најзначајније чињенице што тези даје научну вриједност, ако исте постоје дати позитивну вриједност самој тези;
- b) Ако је приједлог негативан, треба дати опширније образложение и документовано указати на учињене пропусте, односно недостатке написане докторске тезе.

ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Бања Лука, Ниш, 12.08.2022. године

1. Др Саша Петковић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Предузетничка економија*, предсједник

2. Др Саша Вученовић, ванредни професор, Економски факултет Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област *Менаџмент*, члан

3. Др Маја Ивановић Ђукић, редовни професор, Економски факултет Универзитета у Нишу, ужа научна област *Пословно управљање*, члан

ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____

ИЗДВОЈЕНО МИШЉЕЊЕ: Члан комисије који не жели да потпише извјештај јер се не слаже са мишљењем већине чланова комисије, дужан је да унесе у извјештај образложение, односно разлог због којих не жели да потпише извјештај.